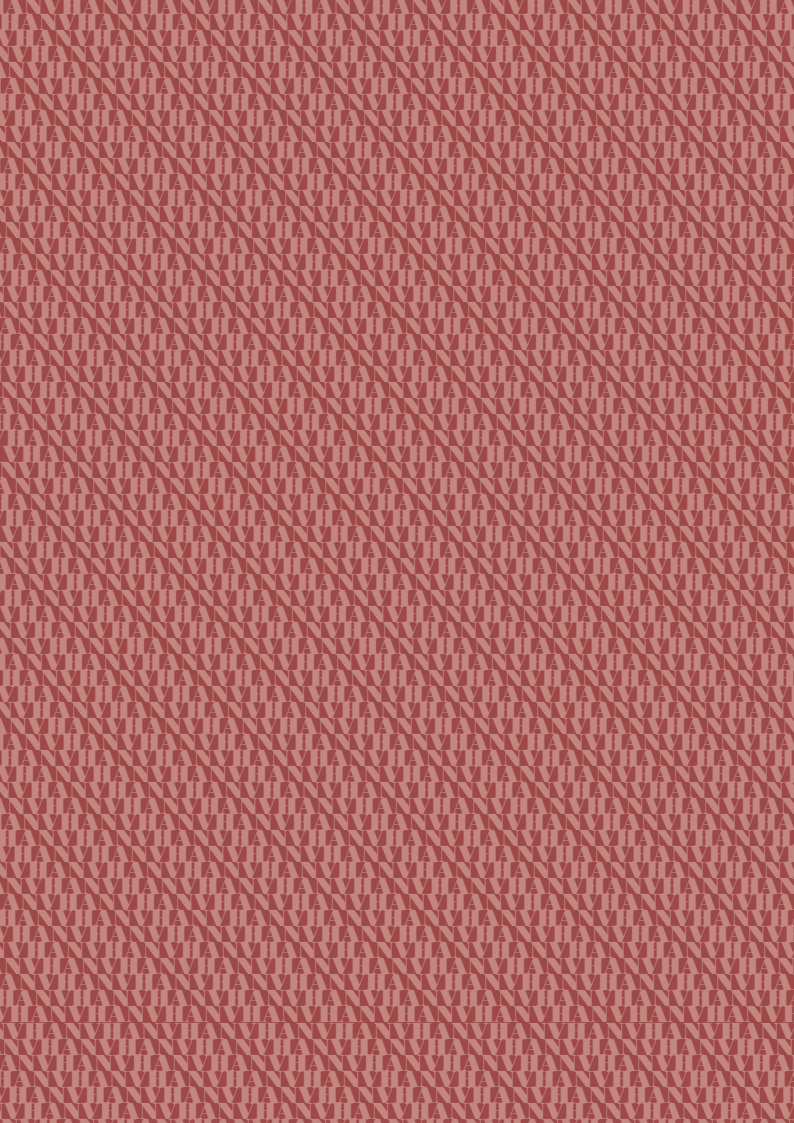

Nut van transitie of transitie van het Nut

Prof.dr. Derk Albert Loorbach

Nut van transitie of transitie van het Nut

Prof.dr. Derk Albert Loorbach¹

loorbach@drift.eur.nl

.....
www.drift.eur.nl

.....
010-408 87 75

¹ Mijn dank gaat uit naar collega's Chris Roorda en Wouter Mulders, en mijn vader Jan Loorbach voor hun opmerkingen en bereidheid tot meedenken. Ook dank ik Deirdre Enthoven voor haar frisse blik en redactionele hulp. Mede dankzij hun hulp was het mogelijk nu al deze tekst aan u te presenteren.

Dit boekje bevat de tekst van de 20ste Nutslezing, gehouden op 1 februari 2021, door Prof.dr. Derk Albert Loorbach.

Jaarlijks organiseert het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen één of meer lezingen over een actueel en maatschappelijk relevant thema. Met dit platform waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar in gesprek kunnen gaan beoogt het Nut bij te dragen aan de diverse samenleving in Rotterdam. Wij nodigen eenieder uit ideeën en suggesties met ons te delen via www.nutslezing.nl.

BESTUUR 2021:

Frank Roos - voorzitter

Mechteld van den Brandeler

Gijs van Lookeren Campagne

Anne Huizinga-van der Stap

De teksten van eerdere lezingen zijn beschikbaar op onze website:

www.nutslezing.nl

Nut van transitie of transitie van het Nut

Prof.dr. Derk Albert Loorbach

Inhoudsopgave

1	Bestaat het algemeen belang?	9
2	Hoe werkt maatschappelijke verandering?	17
3	Het einde van fossiele en lineaire economische groei	25
4	Naar een natuurpositieve economie?	31
5	Een brug tussen de oude en nieuwe wereld	36
6	Veerkracht door vooruit struikelen	41
7	Herwaardering van 't Nut	49

Inleiding

Alles is anders en alles verandert. Door corona ziet ons leven er anders uit en is de grote vraag welke toekomst voor ons ligt. Dat is het thema van de jaarlijkse Nutslezing: 'transitie'. En met dit thema is ook een andere aanpak van de Nutslezing onontkoombaar. Het is traditie om ongeveer een jaar na het bijwonen van de Nutslezing een boekje te ontvangen waarin de kwintessens van de lezing staat. Een handzaam product, waarin u op een rustig moment nog eens even na kunt lezen wat ook alweer de boodschap, de inzichten en lessen waren. Maar dit jaar is de lezing virtueel, het 'boekje' digitaal en nu al meteen beschikbaar. Ik heb ervoor geput uit de reeds aanwezige kennis en ervaringen en heb de kans aangegrepen om alle discussies over transities die loskwamen de afgelopen maanden en de inzichten die daaruit volgden, op papier te zetten. Om een poging te doen u in deze onzekere tijden perspectief te bieden: zowel toekomstperspectief als handelingsperspectief. En, niet in de laatste plaats, om op te roepen tot transitie van nut om zo het nut van transitie te schetsen.

In het eerste deel reflecteer ik op het begrip 'algemeen belang' en hoe dat door de tijd heen verandert. In het tweede hoofdstuk ga ik in op de dynamiek van transities en ons onderzoek ernaar vanuit de Erasmus Universiteit. In hoofdstuk 3 verken ik de contouren van een nieuw algemeen belang: een economie en samenleving die goed zijn voor mens en natuur. In hoofdstuk 4 laat ik vervolgens zien hoe

die toekomst zich al aan het vormen is, maar dat de uitdaging is oude en nieuwe werelden te verbinden. In hoofdstuk 5 geef ik aan hoe vanuit de transitieaanpak hieraan gewerkt kan worden. Ik eindig tenslotte in hoofdstuk 6 met reflectie op hoe 't Nut en betrokken burgers in het algemeen zowel professioneel als persoonlijk hieraan kunnen bijdragen.

1 Bestaat het algemeen belang?

Het afgelopen, bizarre jaar eindigde met een kerst in lockdown. De druk op de zorg en de zorgen om kwetsbaren leidden tot een ongekende ingreep in de economie en samenleving. Ter wille van het algemeen belang deed de regering een beroep op ons allen. En nog steeds. Moeilijke keuzes en afwegingen worden gemaakt tussen economie, welzijn, zorg, solidariteit en vrijheid. Zo wikt en weegt de overheid zichtbaarder dan ooit tussen uiteenlopende en met elkaar botsende belangen om namens ons allen het algemeen belang te definiëren. Dit betekent ook dat het algemeen belang een variabele is: het hangt af van de uitruil van collectieve wensen, belangen en waarden. Er zijn twee vragen die ik dit jaar in de Nutslezing daarom oproep: *hoe verandert onze definitie van het algemeen belang? En op welke manier kan een nieuwe invulling van het algemeen belang richting geven aan onze samenleving na corona?*

Corona legt talloze problemen en scheuren in onze samenleving bloot die er al langer waren. Sociaal-economische kwetsbaarheid van grote groepen in de samenleving; de destructieve impact van onze economie op klimaat, natuur en gezondheid; de afhankelijkheid van 'outsourced' productie voor essentiële zaken; en de geringe veerkracht van onze instituties. Vanaf de eerste lockdown organiseerden we hierover online gesprekken bij het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT, www.drift.eur.nl), waarin we onderling ervaringen en perspectieven deelden en probeerden

te duiden welke betekenis deze crisis voor de toekomst kan hebben (<https://drift.eur.nl/nl/publicaties/nederland-na-corona-9/>). Onderdeel van ons werk was een continue reflectie op de reacties op de crisis van overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en burgers.

De reactie in Nederland was aanvankelijk aarzelend. Deze aarzeling bleek zeer kostbaar, maar was niet gek: overvallen worden door een virus past niet in ons pragmatische 'we beteugelen de natuur' paradigma en een sterke rol van de overheid leek passé. Bovendien leken we de ontwikkelingen in China en zelfs Italië te zien als van een andere wereld. Maar al snel schakelde Nederland bij en volgden strenge en voordien onvoorstelbare maatregelen elkaar op. Afhankelijk van je perspectief kun je zeggen dat zo de crisis proactief te lijf is gegaan, of dat het vooral paniekvoetbal was. De verdere reactie leek vooral gericht op herstel en voortzetting van alles zoals het was. Ondertussen merken we vanuit verschillende hoeken ongenoegen en onzekerheid, gelinkt aan een toenemende twijfel over de toekomst: wat is het perspectief na corona? De huidige crisis doet bij veel mensen de vraag rijzen of het niet anders kan en moet, terwijl ook grote groepen zich schrap lijken te zetten tegen veranderingen.

Op de korte termijn was de afweging duidelijk: als er levens op het spel staan moet de economie wijken. Massaal luisterden we gezamenlijk naar politici en epidemiologen: zij vertelden ons wat we moesten doen en waren de experts; andere perspectieven over hoe te handelen waren nog niet gerijpt.

Algemene gezondheid boven economie en sociaal leven was de bijna onomstreden inzet tijdens de eerste lockdown. Maar die consensus bleek al snel broos en tijdelijk: terwijl de tweede golf al duidelijk in aantocht was, bleven horeca en winkels open en werd het toerisme flink aangejaagd. Waarna een tweede lockdown zorgde voor een schrale kerst. De politieke keuzes voor het beschermen van kwetsbaren voor ziekte heeft een hoge prijs. Onderwijsachterstanden, economische schade, werkloosheid, sociale uitputting, mentale depressies en andere negatieve sociale effecten die nu nog niet zichtbaar zijn, maar waar we ongetwijfeld in de nabije toekomst de rekening van zullen krijgen.

Er is inmiddels een breed maatschappelijk debat over gevolgen, waarden, prioriteiten en politieke keuzes. De samenleving roert zich, maar vooralsnog blijft de overheid de hoeder van het algemeen belang en definieert de politiek het uiteindelijk. Hier wordt de afweging tussen deelbelangen gemaakt om tot consensus te komen over waar steun te verlenen, wie als eerste te vaccineren, hoe publieke middelen te besteden, en te oordelen welke maatregelen bij welke besmettingscijfers acceptabel zijn. Vervolgens kan men het oneens zijn met de uitkomsten. En kan een al dan niet met goede argumenten gevoerd debat plaatsvinden over eerder ingrijpen, andere afwegingen of alternatieve oplossingen.

Maar dat is het afwegen van het algemeen belang in de context van een duidelijke crisis op de korte termijn, waarbij belangen en keuzes nog enigszins helder op tafel liggen. Er **11**

is ook een algemeen belang dat abstracter en diffuser is: het gelaagde belang van een samenleving op de langere termijn. Soms is het duidelijk: na de Tweede Wereldoorlog was het wederopbouw. Nog verder terug was het vooruitgang of verlichting: het algemene idee dat alles beter kon in elk opzicht. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd vanuit zo'n perspectief in 1784 opgericht ter bevordering van het welzijn, in de ruimste zin, van individu en samenleving. In die tijd dienden onderwijs, culturele vorming, beschaving en maatschappelijke discussie het algemeen belang. Burgers die anderen helpen 'verheffen' en tot ontplooiing komen, daar worden we allemaal beter van. Deze ambitie paste geheel in de geest van de tijd van verlichting en het streven naar brede volksoontwikkeling.

Het algemeen belang is dus datgene dat voor het welzijn van het volk in het algemeen nuttig, gewenst of nodig is. Het is daarmee een zeer diffuse en vage term, en kan door bijvoorbeeld politici eenvoudig worden aangegrepen om allerlei maatregelen te legitimeren als zijnde 'in het algemeen belang'. Men zou ook kunnen zeggen dat het algemeen belang datgene is wat in 'ieders belang is'. In beide gevallen is het niet alleen onmogelijk het algemeen belang objectief vast te stellen; het is ook zelden zonder conflict of discussie. Thorbecke gaf ooit al aan dat we het algemeen belang niet moeten verwarren met dat van de meerderheid. Sterker nog, Thorbecke koppelde het algemeen belang in zijn parlementaire redevoeringen in 1869 juist aan de grondbeginselen van de rechtstaat, en daarmee ook aan het in het

oog houden van de belangen van minderheden en kwetsbaren. Het interessante is dus dat het algemeen belang geen statisch maar een levend begrip is. Het wordt niet zozeer door tijdsgeest als door uitwisseling van belangen gekleurd. Tegelijk geeft de collectieve opvatting van wat 'in het algemeen belang' is, richting aan heel veel inzet en investeringen en ingrepen vanuit de samenleving.

Mijn collega Frank van Steenbergen promoveerde eind 2020 op het proefschrift 'Zonder marge geen centrum' (https://drift.eur.nl/app/uploads/2020/10/Zonder-marge-geen-centrum-Van-Steenbergen-2020_def.pdf). Hierin beschrijft hij onder meer de geschiedenis van de 'armenzorg' in Nederland als voorbeeld van onze omgang met kwetsbaren in de samenleving. Deze historie geeft een mooi beeld van hoe in onze samenleving steeds anders wordt gedacht over complexe maatschappelijke vraagstukken, hoe daarmee om te gaan en wie daarin een rol dient op te nemen. In dit geval de omgang met kwetsbaren, gemarginaliseerden, armen. In de historische analyse schetst hij vier perioden. De eerste, vanaf de middeleeuwen tot rond 1600, kenmerkte zich door de overgang van liefdadigheid naar handhaving. Van oudsher was de opvang en zorg voor kwetsbaren vooral een taak voor kerken en charitatieve instellingen en had de 'arme' een bijna religieus karakter. Maar vanaf de middeleeuwen werd deze langzaam meer gezien als crimineel die gestraft en opgesloten moest worden. Waar aanvankelijk juist de machtigen en rijken vanzelfsprekend geacht werden te delen, of in elk geval de kwetsbaren niet te laten creperen,

leidden veranderende omstandigheden tot een kentering. Economische crises, de pest, de Honderdjarige Oorlog en voedselschaarste leidden tot grootschalige armoede die een bedreiging voor de openbare orde werden.

Rond 1600 ontstond er langzamerhand een nieuwe visie op vooruitgang en omgang met kwetsbaren. Voor het eerst sprak men van verheffing en volksontwikkeling in combinatie met een steeds grotere inzet op (staats)onderwijs en opvoeding. Onderdeel van goed burgerschap waren waarden als naastenliefde en barmhartigheid. Het bijdragen aan maatschappelijke inclusie en ontwikkeling werd steeds meer als plicht gezien. In die context is de oprichting van 't Nut ook te plaatsen: als een daad van goed burgerschap gericht op het teruggeven van kennis en vermogen aan het verheffen van het volk. Het algemeen belang dus als collectieve ontwikkeling.

Met de komst van industrialisatie en moderne staatsvorming in de 19^e eeuw kreeg onze samenleving een ander gezicht. Er ontstond meer aandacht voor de structurele oorzaken van armoede. Bestaanszekerheid, door de overheid gegarandeerd, werd uiteindelijk de norm. Er ontstonden allerlei nieuwe instituties die solidariteit en opvang van kwetsbaren moesten garanderen. Begin 19^e eeuw nog particulier en kerkelijk, gaandeweg met een steeds sterkere rol van de (centrale) overheid. Onder druk van de opkomende arbeidersbeweging werd de verzorgingsstaat met haar rechten, structuren en voorzieningen uitgebouwd.

14 De overheid werd steeds meer hoeder van het algemeen

belang, en de representatieve democratie het mechanisme om het algemeen belang te bepalen. Op de achtergrond speelde ook de verschuiving in wereldbeeld een rol: van burgerlijke verantwoordelijkheden naar collectieve opgaven en problemen.

De vierde wending diende zich aan rond de jaren '70. De sterke rol van de staat leek met de wederopbouw nog vanzelfsprekend, maar kwam nu ter discussie door de toenemende kosten en bureaucratisering van de verzorgingsstaat, de individualisering en de zeer succesvolle marktideologie. In sociale zin bevrijdde en emancipeerde men zich: aanvankelijk via het opeisen van individuele vrijheid van expressie en zelfbeschikking. Maar gaandeweg steeds meer in de vorm van individualisering en de vrijheid van handelen en consumptie: we ontworstelden ons aan kerk en staat. Dit leidde ook tot reorganisaties en afbouw van collectieve voorzieningen en het ontstaan van een veel diverser, complexer en genetwerkte samenleving. Maar het trof ook de sociale voorzieningen die steeds verder onder druk kwamen, waarin kwetsbaarheid steeds meer gezien werd als eigen schuld, keuze of verantwoordelijkheid. En waarin zorg voor kwetsbaren en het collectief welzijn efficiënt en competitief moesten zijn, waardoor vooral een markt ontstond. Via aanbestedingen, rendementsdenken en managementmodellen werden de kwetsbaren zélf een verdienmodel.

Dit paste natuurlijk in de bredere maatschappelijke omslag die vanaf eind jaren '70 werd ingezet: globalisering en liberalisering als richting voor maatschappelijke verbetering. De geschiedenis was klaar (aldus Fukuyama in de jaren '90) met het vestigen van de representatieve democratie, individuele vrijheid en de markt als producent van algemeen belang. Deze beweging werd vooral gemotiveerd door economische theorieën over winst, rationele consumenten, aandeelhouderskapitalisme en 'trickle down economics' die stellen: als we maar economische groei en financiële winst nastreven, is dat uiteindelijk voor iedereen goed en dus is economische groei het algemeen belang. Die opvatting is inmiddels diep ingesleten en tot een soort vanzelfsprekendheid geworden: economische groei is synoniem voor vooruitgang en alles wordt eraan afgemeten. Ook in tijden van corona gaat het weer veel over de economische krimp en hoe snel we weer kunnen terugkeren naar groeicijfers. Maar tegelijk dient een andere perspectief zich aan en is het niet ondenkbaar dat we op een breukvlak zitten op weg naar een nieuwe wending. Om dat te verkennen ga ik eerst dieper in op de dynamiek van maatschappelijke verandering.

2 Hoe werkt maatschappelijke verandering?

In het onderzoek naar transities zoals dat ook aan de Erasmus Universiteit Rotterdam bij DRIFT plaatsvindt, stellen we ons al langer de vraag of het niet anders kan en moet. DRIFT is in 2004 opgericht met een missie om via kennisontwikkeling in en met de praktijk transities naar een duurzame samenleving te begrijpen en te bevorderen. Tegenwoordig gebruikt men het woord transities te pas en te onpas, en vaak als synoniem voor verandering. De wetenschappelijke basis is echter het inzicht in een specifiek patroon van verandering in complexe (maatschappelijke) systemen. Een transitie is dan een schoksgewijze, structurele verandering die plaatsvindt op een termijn van decennia. Het schoksgewijze van transities is essentieel: het gaat met horten en stoten en is daarom niet een geleidelijk en dus te voorspellen of beheersen proces (kort filmpje en meer info: <https://drift.eur.nl/nl/over-drift/transities/>).

Het onderzoek naar transities¹ grijpt daarmee terug op inzichten uit allerlei wetenschappelijke disciplines. Misschien wel het bekendste originele gebruik van het transitiebegrip is

¹ Er is inmiddels een wereldwijd netwerk (<https://transitionsnetwork.org/>) met duizenden publicaties. Een van de eerste die de stap naar maatschappelijke transities en sturing maakte was van Jan Rotmans, René Kemp en Marjolein van Asselt (<https://transitionsnetwork.org/>). In deze meer recente publicatie geef ik een overzicht van het veld en haar ontstaans-geschiedenis: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-environ-102014-021340>

in de demografie. Aangejaagd door industrialisatie en natievorming gingen landen, zo ontdekte men al snel, door een enorme bevolkingsgroei heen. Thomas Malthus wees hier rond 1800 al op, met de waarschuwing dat deze bevolkingsgroei zou leiden tot overbevolking, hongersnoden en uiteindelijk massale sterfte. Ook nu wordt Malthus nog vaak aangehaald als het gaat over de grote duurzaamheidsproblemen, de uitputting van de aarde en de consequenties daarvan voor het menselijk voortbestaan, maar daarover later meer. Hoewel Malthus aanvankelijk gelijk leek te krijgen met een door hongersnoden en ziekten geteisterde 19^e eeuw, bleek rond 1900 dat hij toch het menselijk aanpassingsvermogen onderschat had.

De bevolkingsgroei die hij waarnam, bleek achteraf het gevolg van een complex veranderingsproces. Een verschuiving van een samenleving waarin mensen relatief snel overleden (en dus een lage gemiddelde leeftijd hadden), met veel kinderen per gezin, naar een samenleving waarin de gemiddelde leeftijd hoog is, met relatief weinig kinderen per gezin. Deze overgang wordt door allerlei factoren in gang gezet, van welvaartstoename tot ontkerkelijking en verbetering van onderwijs, hygiëne en zorg. Hierdoor gaat allereerst de gemiddelde leeftijd omhoog, het aantal kinderen daalt pas later, waardoor de bevolking tijdelijk disproportioneel in omvang toeneemt. Deze 'demografische transitie' heeft inmiddels in heel veel landen plaatsgevonden. Zozeer zelfs dat in landen als Japan nu al enorm sterke vergrijzing optreedt, iets waar op termijn de hele wereld mee te maken zal krijgen

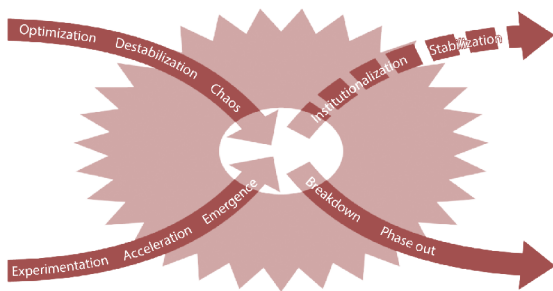
Achter deze demografische transitie zit een aantal patronen en mechanismen dat generiek blijkt te zijn. Hiervoor wordt teruggegrepen naar de complexe (adaptieve) systeemtheorie. Deze beschrijft het gedrag van complexe systemen aan de hand van mechanismen als zelforganisatie, co-evolutie en emergentie. De kerngedachte is dat complexe systemen zich organiseren volgens bepaalde principes: allerlei verschillende onderdelen ontwikkelen relaties om te kunnen functioneren in onderlinge balans. Veranderingen van onderdelen leiden tot noodzakelijke aanpassingen in en van de omgeving, die op hun beurt weer verandering van onderdelen afdwingen. Op deze manier zijn complexe systemen levende organismen: er is continue variatie en selectie gaande, groei en afbraak.

Maar op een hoger abstractieniveau ontdekten evolutionair biologen, ecologen en demografen een specifiek patroon: schoksgewijze systeemovergangen. Binnen een complex systeem worden relaties gaandeweg geoptimaliseerd, waardoor het systeem efficiënter wordt, maar tegelijk ook kwetsbaarder voor verstoringen doordat de veerkracht afneemt. Tegelijkertijd verandert de omgeving waardoor spanning kan ontstaan binnen dat systeem, en op een gegeven moment een verstoring kan optreden die tot heftige verschuivingen leidt. De ecologen zoals Buzz Holling, Lance Gunderson, Carl Folke en de Nederlander Marten Scheffer hebben het dan over 'panarchy' (<https://www.resalliance.org/panarchy>) en 'tipping points' (<https://www.nrc.nl/nieuws/2016/10/28/de-voortekenen-van-een-omslag-4588339-a1529048>): drempels die overschreden worden waarna er onomkeer-

bare verandering optreedt en een complex (eco)systeem compleet van karakter verandert. Met name in de klimaatdiscussie wordt er gewezen op de 'planetary boundaries' (<https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html>): drempelwaarden in de ecologie die bij overschrijden tot onomkeerbare en oncontroleerbare klimaatverandering leiden.

In het transitieonderzoek wordt dit perspectief naar maatschappelijke systemen (sectoren, gebieden, organisaties) vertaald. Centraal hierin staat het zogenaamde 'regime', een dominante manier van denken, werken en organiseren binnen een maatschappelijk systeem. Zo'n regime is de uitkomst van historische processen en in zekere zin is zo'n regime de context waar we allemaal onderdeel van zijn: het fossiele energieregime, de intensieve landbouw, het automobilitairegime of de medische zorg. Maar het kan ook op lokaal niveau gaan over het Rotterdamse wederopbouwregime, de fossiele haven of 'het grootste achterstandsgebied van Nederland'. Vaak vormen deze regimes zich gaandeweg als reactie op problemen in het verleden. Maar, zoals we leren uit de systeemtheorie, lopen die regimes gaandeweg vast. Door investeringen die we doen, macht die zich ontwikkelt, routines die opbouwen, regels die we maken, is het steeds lastiger om ons nog iets anders voor te kunnen stellen. Vanuit de innovatietheorie noemt men dat padafhankelijkheid of lock-in: we zitten vast op een ingeslagen weg en zijn vooral bezig het bestaande te verbeteren.

Tegelijk verandert de omgeving. Denk bijvoorbeeld aan vergrijzing, digitalisering, klimaatverandering, geopolitiek of veranderende maatschappelijke voorkeuren. Die leggen steeds meer druk op partijen binnen zo'n regime om te veranderen, terwijl de mogelijkheden om nog verder te optimaliseren afnemen en er steeds meer twijfel en interne spanning ontstaan. Deze 'destabilisatie' kan de voorbode van chaos en disruptie zijn (de genoemde 'tipping points') als er crises optreden die tot ingrijpen en omslagen leiden. Tegelijkertijd is, juist in maatschappelijke systemen, er ook altijd sprake van nieuwe diversiteit en afwijkingen van het regime. Deze 'niches' worden getypeerd door mensen die op zoek gaan naar alternatieven, vaak al heel vroegtijdig terwijl er binnen het regime nog weinig aan de hand is.

Hierbij kunnen we denken aan nieuwe technologie (zonnepanelen, digitale platforms, alternatieve munten), nieuw gedrag (vegetarisme, thuiswerken, coöperaties) of nieuw denken (donuteconomie, positieve gezondheid, brede welvaart). Zulke alternatieven beginnen experimenteel, maar kunnen gaandeweg goedkoper, minder alternatief, bekender of geaccepteerder worden. Deze versnelling wordt vaak geholpen doordat breder maatschappelijk twijfels ontstaan bij het dominante regime. Meer mensen gaan op zoek naar alternatieven, waardoor markt ontstaat en nog meer partijen meegaan. Als er dan tegelijkertijd crises of doorbraken plaatsvinden kan een periode optreden waarbij in een jaar of tien tot vijftien een complete maatschappelijke omslag plaatsvindt naar een nieuw regime. Naar compleet andere dominante manieren van denken, werken en organiseren. Maar ook naar onvermijdelijk de afbraak en het afbouwen van voordien gevestigde belangen, opvattingen en routines.

Historisch gezien zijn overgangen van paard-en-wagen naar auto's, van keuterboeren naar intensieve landbouw, van wijkzorg naar ziekenhuiszorg mooie voorbeelden. Meer recent is de overgang van vaste naar mobiele telefonie. Vaak waren dit door technologie gedreven transitities die we achteraf constateren, maar er zijn uiteraard ook talloze andere voorbeelden. Denk aan de hervormingen van ons politieke bestel, de burgerrechtenbewegingen, de sociale revoluties in de jaren '60 of omslagen in de muziek en cultuur. Die 'sociale' transitities zijn vaak minder goed te herleiden tot een 'voor' en 'na' en in die zin minder makkelijk als transitie te herkennen.

Ook nu we middenin transitie lijken te zitten zijn met name de technologische goed te herkennen: van fossiele naar duurzame elektriciteit of van fossiele naar elektrische auto's.

Van die historische transitie valt veel te leren: het waren altijd omstreden en turbulente veranderingen. Mensen onderschatten de snelheid en impact van die veranderingen. De uitkomsten lieten zich niet sturen of controleren, maar waren het gevolg van allerlei op elkaar inwerkende krachten. En al die transitie leidden op hun beurt weer tot nieuwe regimes die weliswaar historische problemen oplosten maar in zichzelf weer een nieuw probleem voor de toekomst creëerden. Maar een les is vooral dat vooral dat transitie dus ontstaan door een proces waarin een maatschappelijk systeem uit evenwicht raakt, gevestigde regimes worden verstoord en de chaos die dan optreedt ruimte maakt voor iets nieuws. Tegelijkertijd zijn ons handelen, onze verwachtingen en hoe we omgaan met die grotere maatschappelijke dynamiek als mensen en organisaties wel degelijk relevant: ze beïnvloeden de richting en snelheid ervan. Terwijl het sturen van transitie dus onmogelijk is in de zin van beheersen en controleren, is het dus wel mogelijk met slimme prikkels en acties gewenste transitie te versnellen.

Deze gedachte is binnen DRIFT, en in bredere zin in het internationale onderzoeksveld van 'sustainability transitions research' (<https://transitionsnetwork.org/>), doorontwikkeld onder het label 'transitiemanagement'. Dit is zowel een filosofie over transformatief handelen als een methode en

aanpak om gewenste transitieën in en met de praktijk te verkennen. DRIFT combineert academische kennisontwikkeling met intensieve 'co-productie' van kennis in en met de praktijk. Concreet: onderzoekers gaan binnen wijken (op tal van onderwerpen en manieren: <https://drift.eur.nl/nl/?s=wijk>), bedrijven (bijvoorbeeld met Havenbedrijf Rotterdam naar de toekomst van waterstof: <https://drift.eur.nl/nl/publicaties/hydrogen-for-the-port-of-rotterdam-in-an-international-context-a-plea-for-leadership>), overheidsinstellingen (bijvoorbeeld met de Provincie Zuid-Holland naar voedseltransitie: <https://drift.eur.nl/nl/cases/voedselzuid-holland/>) of sectoren (bijvoorbeeld rond gezondheidsverschillen en geboortezorg: <https://drift.eur.nl/nl/projecten/healthy-pregnancy-4-all/>) op zoek naar de aanwezige transitiedynamiek met de betrokkenen. En proberen vervolgens te verkennen welke gewenste transitieën mogelijk zijn en hoe die te versnellen. Dit 'actieonderzoek' levert vervolgens weer allerlei rijke inzichten op in die concrete context: hoe denken en werken mensen? Wat zijn de mores, de culturele normen? Wat zijn de regels en hoe werkt het regime? De combinatie van academisch en actieonderzoek naar transitieën geeft inzicht in het basispatroon: een lange periode van opbouw van druk, waarna een relatief korte periode van schoksgewijze, structurele verandering optreedt. Transitieën zijn altijd een combinatie van maatschappelijke problemen en urgentie, haalbare en concurrerende alternatieven, en zich verzettende gevestigde structuren en belangen versus de noodzaak vooruit te gaan en het verlangen te groeien en te ontwikkelen.

3 Het einde van fossiele en lineaire economische groei

Vanuit dit transitieperspectief is corona een versneller en versterker van transities die zich aandienen op alle terreinen van de maatschappij (<https://www.innovatie-estafette.nl/nieuws/nieuws/2020/04/30/de-coronacrisis-als-katalysator-voor-transitie>). Al veel langer is er immers sprake van opbouw van druk, opkomende alternatieven en toenemende spanning binnen bestaande structuren (<https://www.trouw.nl/nieuws/duurzamer-uit-de-coronacrisis-komen-er-zijn-kansen-genoeg~bc61a602/>). In economische zin, zo is onze analyse, is ons gevestigde model gebaseerd op fossiele brandstoffen en exploitatie van steeds meer grondstoffen onhoudbaar. Maar dat eenrichtingsverkeer van omzetten van 'gratis' bronnen uit de natuur naar iets wat geld oplevert, om vervolgens de negatieve impact weer af te wentelen op de natuur of op andere mensen en plekken, is in zekere zin de basis van onze economie. Sterker nog, het is volledig geworteld en genormaliseerd in ons collectief denken en handelen in de breedste zin.

Binnen bedrijven, de financiële wereld, overheden en de samenleving is economische groei nog leidend. We proberen weliswaar de negatieve effecten te beperken, maar economische groei is synoniem geworden voor vooruitgang. Andersom is het niet realiseren van economische groei dus synoniem voor achteruitgang of krimp: geen politicus, econoom, ondernemer of financier die hiervoor zal zijn (<https://hbr.org/2020/02/why-de-growth-shouldnt-scare-businesses>).

Om heel begrijpelijke redenen: in de naoorlogse decennia was het algemeen belang wederopbouw en welvaartsgroei voor een groeiende bevolking. Onder invloed van de markt-ideologie werd groei en winst het primaire doel van het financiële systeem (https://www.rsm.nl/fileadmin/Images_NEW/Positive_Change/2020_Finance_in_Transition.pdf). De vooruitgang werd aanvankelijk door de staat vorm gegeven en sinds de jaren '80 vooral via de markt. Ook in het afgelopen jaar blijkt die mix van markt en staat dominant, al is de terugkerende centrale rol van de nationale overheden opmerkelijk. Toch, het beeld is vooral dat de bestaande economie gered moet worden, met als in het oog springende voorbeelden de steun voor KLM, Booking.com, maar ook de nertsen, de boeren, de (wegen)bouwsector en de sierteelt: allerlei sectoren waarin toch ook al langer discussies woeden over duurzaamheid, welzijn en gezondheid.

Tegelijk is steeds duidelijker dat economische groei *an sich* niet in het algemeen belang is. In de eerste plaats omdat de 'trickle down gedachte' op drijfzand gebaseerd bleek. Sterker nog, het verlagen van belastingen voor hogere inkomens heeft (hoe verrassend) juist de ongelijkheid op mondiale schaal enorm aangejaagd, zo bleek uit een recente, grote studie van de London School of Economics (http://eprints.lse.ac.uk/107919/1/Hope_economic_consequences_of_major_tax_cuts_published.pdf). Ook tijdens de huidige crisis zien we een economische beweging die tot enorme ongelijkheid leidt.

Zo zagen Amerikaanse miljardairs hun vermogen in 2020 met

miljoen Amerikanen hun baan kwijtraakten (<https://www.businessinsider.com/billionaires-net-worth-increases-coronavirus-pandemic-2020-7?international=true&r=US&IR=T>). Tegelijkertijd raken miljoenen mensen (opnieuw) diep in financiële problemen als gevolg van de epidemie en alle maatregelen (<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/10/07/covid-19-to-add-as-many-as-150-million-extreme-poor-by-2021#:~:text=The%20COVID%2D19%20pandemic%20is,severity%20of%20the%20economic%20contraction>). Nu is het in Europa zo erg misschien nog niet, maar ook hier is, net als in de rest van de wereld, de crisis vooral goed voor de rijken (<https://www.ft.com/content/ab30d301-351b-4387-b212-12fed904324b>). En dan leven er in Nederland al ruim een miljoen mensen in financiële kwetsbaarheid en verwacht het SCP dat dit zonder de impact van corona al zeker met een kwart zal toenemen door het huidige kabinetsbeleid (<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/06/18/kansrijk-armoedebeleid>).

Dat er structurele ongelijkheid en uitsluiting optreedt als gevolg van het centraal zetten van markt en winst weten we al langer (kijk hier zelf hoe het zich ontwikkelt wereldwijd en in Nederland: <https://wid.world/country/netherlands/>). Piketty en anderen hebben hier recent weer vol de aandacht op gericht, bijvoorbeeld in de studies *Kapitaal in de 21ste eeuw* en *Kapitaal en ideologie*. Dichter bij huis wijst het boek *Fantoomgroei* erop hoe weinig de economische groei tot verbetering van het dagelijks leven van ons allen leidt. Ook breder maatschappelijk zien we signalen van hoe de markt-

logica leidt tot uitsluiting en disbalans in macht: gemeenten waar mensen die dure zorg nodig hebben niet meer welkom zijn, Europese regelgeving waarop de bedrijfslobby wél en burgers géén invloed hebben, multinationals die via ingewikkelde constructies hun verantwoordelijkheden ontlopen. En als de VS een voorbode zijn: de kapitaalkrachtigen die via donaties de politiek domineren en zich desnoods helemaal kunnen loskoppelen van het publieke belang, door een muur op te trekken rond hun private bubbel.

Naast de sociaal-economische spanningen en kwetsbaarheid is ons huidige economisch model ook de directe oorzaak voor de ecologische crisis. Zowel klimaatverandering (<https://www.ipcc.ch/sr15/>) als het verlies van biodiversiteit (<https://www.unenvironment.org/resources/global-environment-outlook-6>) zijn direct te relateren aan de manier waarop onze economie werkt en hoe het financiële systeem erachter functioneert. In de kern gebaseerd op fossiele grondstoffen, lineaire productieprocessen en extractie van waarde: zoveel mogelijk geld genereren door zo min mogelijk kosten te betalen en zo efficiënt mogelijk die waarde te produceren. Een model waarin het maximaliseren van het eigenbelang als motor voor vooruitgang werd gezien: als bedrijven en individuen hun eigen nut maximaliseren jaagt dat groei en dus welvaart aan. Onder het mom van het algemeen belang verpakt als individuele vrijheid ontstonden zo een samenleving en economie waarin we massaal goedkoop kunnen consumeren ten koste van andere mensen en de natuur, om daarmee winst te genereren voor bezitters van kapitaal.

Al vanaf de jaren '70 wijzen economen, activisten, milieuonderzoekers, maatschappelijke organisaties en betrokken burgers op de noodzaak tot correctie van de negatieve gevolgen van de marktideologie. Tot milieubeleid, ontwikkelingswerk, compensatie en verduurzaming. Maar tot op heden met weinig structureel effect op het reduceren van ongelijkheid en negatieve impact op onze leefomgeving. Weliswaar zijn diverse sociale en milieuproblemen aangepakt, op mondiale schaal stoten we nog immer meer CO₂ en andere broeikasgassen uit (<https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide/>), verwoesten we nog steeds op grote schaal ecosystemen (<https://www.unenvironment.org/news-and-stories/press-release/un-report-worlds-forests-continue-shrink-urgent-action-needed>) en zijn de sociaal-economische verschillen enorm (<https://www.theguardian.com/global-development/2020/jan/22/wealth-gap-widening-for-more-than-70-per-cent-of-global-population-researchers-find>). Ja, we boeken vooruitgang op de VN-duurzaamheidsdoelen, maar in de kern is dat vooruitgang met economische groei op basis van lineaire en fossiele vormen van productie en consumptie nooit rechtvaardig en duurzaam kunnen zijn. Ja, bedrijven zetten steeds meer in op duurzaam ondernemen, maar tegelijk groeit de consumptie en daarmee de negatieve impact. Eerder legde ik aan De Correspondent al eens uit dat de manier waarop we op verduurzaming inzetten contraproductief werkt: we maken slechts het bestaande minder slecht (<https://decorrespondent.nl/2898/hoe-duurzaamheid-een-duurzame-samenleving-in-de-weg-staat-en-wat-eraan-te>

doen/108004353534-430e6abb). En dat die aanpak ons weliswaar tijdelijk helpt, maar op de lange termijn hoe dan ook *onvolhoudbaar* is. Al is het maar omdat steeds meer twijfel ontstaat of nog meer economische groei nog wel in het algemeen belang is.

4 Naar een natuurpositieve economie?

Het regime met groei als leidend dogma staat dus al langer onder druk. Tegelijk zien we een enorme opkomst van allerlei alternatieve economische theorieën en praktijken. Die eigenlijk al met de crisis van 2008 in versnelling werden gezet: weliswaar werden de banken gered en was er weinig sprake van 'transitie', tegelijk explodeerden aantallen alternatieve munten, digitalisering van economie en financiële systemen en inspireerde het een hausse aan nieuwe economische theorieën (<https://www.ecologyandsociety.org/vol21/iss4/art15/>). De belangrijkste representanten van het nieuwe economische denken zijn, waarschijnlijk niet toevallig, vrouwen (<https://www.forbes.com/sites/avivahwittenbergcox/2020/05/31/5-economists-redefining-everything--oh-yes-and-theyre-women/?sh=3ffee5b8714a>). Mariana Mazzucato (<https://marianamazzucato.com/>) werd bekend met haar onderzoek naar de rol van de overheid in historische transitie's. Ze prikte al een tijd geleden de illusie door dat we vooruitgang aan de markt te danken hadden: overheden financierden in de naoorlogse decennia met publieke middelen de infrastructuur (wegen, data, energie, sociale basisinfrastructuur) waarop ondernemers markt konden maken. Kate Raworth (<https://www.kateraworth.com/>) kwam met het idee van de 'donut-economie' dat in de kern gaat over de noodzaak ons economische systeem te begrenzen, door iedereen een goed leven te bieden binnen ecologische grenzen. Stephanie Kelton (<https://stephaniekelton.com/>) kwam recent met het inzicht dat de manier waarop overheidstekorten en leningen worden

bezien, en de noodzaak die na crises vooral tot bezuiniging in het publiek domein leidt, niet klopt: het is een mythe die vooral de markt en de rijken dient en niet de samenleving zelf. Carlota Perez (<http://www.carlotaperez.org/>) werkt al decennia aan onderzoek naar economisch-technologische transitie en verkent hoe we in plaats van via efficiëntie via dematerialisatie kunnen groeien: het absoluut ontkoppelen van grondstoffenverbruik en economische ontwikkeling.

Deze vernieuwende golf zien we in alle dimensies, sectoren en onderdelen van de economie. Bij stedenbouw en gebiedsontwikkeling wordt steeds meer gewerkt aan het sluiten van kringlopen en regeneratie van eerder uitgeputte bronnen. In architectuur en productontwikkeling worden slimme oplossingen ontwikkeld door goed te kijken naar natuurlijke processen. Sociale initiatieven gericht op delen en samenkomen leiden tot coöperatieve vormen van energie, mobiliteit of zorg. Het begrip 'waarde' komt opnieuw ter discussie en leidt tot de introductie van brede welvaart en nieuwe vormen van accounting, meten en beprijzen. Onderwijs en zelfs HR-afdelingen werken aan reflexiviteit, verbondenheid en introspectie. Beleidsinitiatieven verbinden domeinen en overheden zetten in op nieuwe vormen van sturing, coproductie en directe democratie. Er wordt gewerkt aan voedseltransitie, omslag in mobiliteit naar delen en emissieloos, in de zorg naar positieve gezondheid en in de ruimtelijke ordening aan biodiversiteits- en natuurherstel. En wetenschappers en filosofen helpen ons ons tijdsperspectief te verbreden, zoals Roman Krznaric die ons oproept om een goede voorouder te worden.

Dat dit soort ideeën nu doorbreken is geen toeval: ze gaan immers hand in hand met een enorme groei aan concrete mogelijkheden, initiatieven en actieve deelnemers in deze toekomstrichting. Vanuit mijn transitieonderzoek zie ik al twintig jaar op allerlei niveaus onderzoekers, ondernemers, ambtenaren en burgers vanuit intrinsieke motivatie werken aan duurzame alternatieven. Vaak vanuit idealisme, ondernemerslust of gevoel voor urgentie. Mooie voorbeelden hiervan zijn ook terug te zien in de film Tomorrow: <https://www.tomorrow-documentary.com/>. De huidige crisis versnelt de aandacht en interesse voor de alternatieven die er zijn. Het lijkt wel of politiek, bestuurders en gevestigde partijen nu pas serieus rekening houden met de kans op transities: dat verandering ons misschien wel overkomt en niet vooruit te schuiven is met nette duurzaamheidsplannen en het volgende klimaatakkoord. Aan de oppervlakte zien we nog weinig transitie: het is vooral uitzitten, doorbijten en hopen dat we deze crisis doorkomen. Maar tegelijk is het overduidelijk dat overal mensen, ook binnen overheden, bedrijven en instelling nu anders zijn gaan denken en werken en er van alles in gang gezet wordt om van koers te veranderen.

Als we dit vanuit het geschetste transitieperspectief bekijken dan kunnen we niet anders concluderen dan dat we richting een turbulent decennium gaan. Dat de dominante opvattingen van vooruitgang, groei en ontwikkeling steeds verder onder druk staan en dat er zich tegelijkertijd allerlei alternatieven aandienen. De vraag is nu welke richting uit de chaos gaat ontstaan: herpakken we voor een deel oude structuren en

patronen, en zo ja welke? Vinden we een manier om een betere versie van onze economie te bouwen, 'Building back better' zoals VN baas António Guterres zegt (<https://www.un.org/en/observances/earth-day/message>)? Recent lijkt de gedachte populair dat we na de pandemie terugkeren naar een periode van opleving: een nieuwe 'roaring twenties' aldus het betoog van Nicholas Chistakis in Apollo's Arrow. De gedachte is: langzamerhand krijgen we weer licht aan het einde van de coronatunnel. Dan herstellen we de economie en breken gouden jaren van hedonisme, culturele opleving en maatschappelijke vernieuwing aan. Zeker vanuit de huidige lockdowns en het gemis van alles wat het leven leuk maakt; een aantrekkelijke gedachte. Maar vanuit transitieperspectief ook te kort door de bocht: het reduceert de pandemie tot een 'black swan': een onvoorspelbaar incident met onvoorstelbaar grote impact, zoals Nassim Taleb dat ooit introduceerde.

Hoe graag sommigen dit ook zouden willen, het is overduidelijk dat dit geen black swan is (zoals ook Taleb zelf aangaf overigens: <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/the-pandemic-isnt-a-black-swan-but-a-portent-of-a-more-fragile-global-system>). De afgelopen jaren was er immers al zoveel opbouw van druk en spanning, waren er zoveel waarschuwingen en signalen die wezen op kwetsbaarheid en destabilisatie, en zijn er inmiddels al zoveel mensen op zoek naar alternatieven, dat het wachten is op meer turbulentie. Vanuit mijn perspectief worden het dus geen 'roaring' maar 'transition twenties' (<https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-transition-twenties->

breken-aan-minder-zal-meer-zijn-b541e95f/) die ons op economisch, institutioneel en cultureel gebied richting een compleet andere samenleving leiden. Een periode van allerlei grote verschuivingen die ook samengaat met een nieuwe definitie van het algemeen belang. Wat mij betreft een nieuwe definitie die rekening houdt met het noodzakelijk herstel van natuur en biodiversiteit (onze relatie met de natuur) en met de rechtvaardigheid en solidariteit tussen mensen en generaties (onze relatie met elkaar).

Als we die uitdagingen en het streven naar een duurzame toekomst voor onze kinderen en kleinkinderen als uitgangspunt nemen, definieert zich automatisch een nieuw algemeen belang. Dan is niet zozeer volksverheffing of economische groei het doel, maar veerkracht en herstel van relaties, zodat alles en iedereen kan groeien. Dat betekent een samenleving waarin andere waarden centraal staan en de economie hieraan ondergeschikt of dienend wordt. Een fundamentele omslag in ons denken en inrichten van de economie is dus essentieel: naar een economie die goed is voor natuur en mensen, een natuurpositieve economie. Praktisch betekent dat dat alles wat we doen (produceren en consumeren) een positieve impact op de omgeving en mensen moet hebben. Dus niet langer het beperken van de negatieve impact van fossiele groei, maar het vergroten van de positieve effecten van duurzaam eten, wonen, verplaatsen, consumeren, zorgen, leren en produceren.

5 Een brug tussen de oude en nieuwe wereld

De natuurpositieve economie is in zekere zin de richting waar genoemde economen en de bonte mix genoemde alternatieven, ideeën, strategieën, oplossingsrichtingen, businessmodellen en netwerken naartoe wijzen. Niet verwonderlijk, want deze mix ontstond ook als tegenreactie op de dominante ontwikkelingsrichting, zoals dat ook in het verleden gebeurde. Kenmerkend voor de huidige tegenbewegingen is dat ze zich buiten de gevestigde structuren ontwikkelen en geheel eigen 'niches' vormen: eigen manieren van denken, werken en organiseren. Vanuit gevestigde regimes zijn die alternatieven vaak vreemd, bedreigend en/of onbegrijpelijk. In abstracte zin is bijvoorbeeld het idee van krimp of afbraak vanuit de natuurpositieve economie een vanzelfsprekend onderdeel van verandering: zo werkt het ook in de natuur (<https://www.weforum.org/reports/new-nature-economy-report-ii-the-future-of-nature-and-business>). En het is niet een keuze tussen krimp of groei; juist door te snoeien kan er meer bloeien (zie bijvoorbeeld het werk ondegrowth <https://www.degrowth.info/en/>). Vanuit transitieperspectief is het dus zaak zo snel mogelijk proactief 'uit te faseren': van wat onvolhoudbaar is moeten we met elkaar op een goede manier afscheid nemen.

Een ander voorbeeld van de spraakverwarring tussen het dominante regime en het nieuwe perspectief is het begrip **36** van lokaal. Vanuit de overheid of markt is lokaal: bottom-up,

klein of te weinig draagvlak, te specifiek of ongeorganiseerd. Vanuit de natuurpositieve economie geredeneerd is elke persoon en plek sowieso uniek en is juist die diversiteit de basis voor veerkracht. Wat ons en die plekken verbindt zijn gedeelde principes, waarden, infrastructuren en praktijken. Zo werken ook wereldwijd tal van netwerken en gemeenschappen al, maar ook verspreiden 'sociale innovaties' zich 'translokaal' (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2210422420300198?via%3Dihub>). Ze gaan van plek naar plek, maar passen zich ook aan, aan de context, de mensen, het klimaat, de regels en lokale gebruiken. Waar overheid en markt nog vooral denken in schaalvergroting, standaardisatie en efficiency, is het nieuwe perspectief dus veel meer denken in diversiteit, maatwerk, bieden van basisinfrastructuur, zodat gemeenschappen en communities met elkaar markt kunnen maken. En hun eigen vorm kunnen geven aan hoe voedsel, wonen, geld, onderwijs, energie, zorg en mobiliteit worden ingevuld (zie voor voorbeelden <http://www.transitsocialinnovation.eu/discover-our-cases-2> of <https://goodanthropocenes.net/>).

De uitdaging is nu om de brug te gaan slaan. Al die maatschappelijke vernieuwers en koplopers hebben vaak gevochten tegen business as usual: het is een deel van hun bestaansrecht dat ze alternatief zijn en op eigen energie, overtuiging en investeringen hun positie hebben bevochten. Maar voor het gros van de mensen, bestuurders en politici in het bijzonder, is de wereld van onzekerheden, transformatief en sociaal ondernemerschap en experimenteren een

vreemde. Het zijn verschillende werelden, talen en culturen. Maar de een kan niet zonder de ander. De beweging vanuit het alternatief, het ondernemerschap en de plek is niet voor iedereen: het is nog geen mainstream en kost nog te veel extra geld, inspanning en energie om buiten de gevestigde maatschappelijke structuren om actief onderdeel van de natuurpositieve economie te zijn. Dat betekent dat er nu meer dan ooit behoefte is aan een nieuwe rol van de staat, zoals Mazzucato die ook aangeeft, vooral om de institutionele condities voor een natuurpositieve economie te scheppen en richting te geven.

Want een belangrijke belemmering voor een snelle transitie is de rol en afhankelijkheid van de overheid zelf van economische groei. Naast de geschetste dominante manier van denken die sterk op groei en markt is georiënteerd, zijn ook de staatsfinanciën voor een groot deel gebaseerd op het dominante economisch model. Van de inkomsten uit belastingen op arbeid tot die van accijnzen en consumptie en de staatsdeelnemingen (<https://decorrespondent.nl/7823/de-nederlandse-overheid-en-de-olie-en-gasindustrie-zoek-de-verschillen/291552124809-f8487367>): het verdienmodel van de BV Nederland is een lineaire en fossiele economie. De opdracht is daarom nu een dubbele: ontvlechting en afbouwen van die afhankelijkheden en het tegelijk vormgeven van de economische, institutionele en maatschappelijke condities voor een natuurpositieve economie. Dat zal, gezien de dominante reacties in de politiek, de maatschappelijke onzekerheden en de financieel-economische turbulentie,

nog een uitdaging worden (om maar een understatement te gebruiken). Politiek en electoraat houden elkaar immers gevangen in de korte termijn: wie bewust kiest voor haar of zijn kleinkinderen gaat vanuit transitieperspectief deels in tegen het belang van ons nu.

Mijn hoop is dat deze crisis zorgt dat de urgentie, het momentum en de mogelijkheden die transities bieden, leiden tot nieuwe verbindingen tussen twee werelden. De maatschappelijke pioniers die met coöperatieve energie een nieuwe economie creëren, waarin bijvoorbeeld energie, mobiliteit, voedsel en zorg worden ontwikkeld in hun eigen omgeving. En de besluitvormers, investeerders en beleidsmakers die op het niveau van de samenleving voor publieke waarden, solidariteit en brede welvaart moeten zorgen. Dat vraagt van beide kanten 'vooruit struikelen': je eigen groef verlaten en met elkaar vanuit een nieuw, gedeeld begrip van het algemeen belang de economische en maatschappelijke transitie vormgeven. Dat 'vooruit struikelen' is met opzet zo geformuleerd: transities zijn per definitie onvoorspelbare en onzekere en marginaal stuurbare systeemveranderingen. We kennen nu wel de noodzaak en vertrekpositie (onvolhoudbaar, kwetsbaar en ongezond) en de gewenste richting (natuurpositief), maar de weg hiertussen is grillig en pas tijdens de rit vormt het nieuwe zich. Dit vereist een ander soort sturing. Ecologen spreken dan ook eerder van het 'navigeren van onzekerheden'. Het vereist slimme(re) sturing: van overheden, bedrijven en maatschappelijke instellingen.

Er is dus behoefte aan het maken van een nieuw soort samenleving vanuit het gedeeld en algemeen belang van een volhoudbare en rechtvaardige, natuurpositieve economie. Aan een overheid die zichzelf deels los weet te maken van de oude en onvolhoudbare economie en richting geeft om vervolgens de gewenste alternatieven te belonen en dat wat ongewenst is te helpen uitfaseren (hier een leuk gesprek dat ik hierover had op BNR met Diana Matroos: <https://www.bnr.nl/player/audio/10175794/10429631>). Het vereist bedrijven die hetzelfde doen en hun eigen bedrijfstransitie vormgeven. Op zoek naar nieuwe leidende principes en 'purpose', door de hele bedrijfsvoering heen inzetten op duurzame energie, circulariteit, positieve ecologische impact en dat doen met hun klanten, stakeholders en werknemers. Gesteund door een transitie van het financieel systeem (<https://www.wri.org/blog/2021/01/make-market-work-people-and-planet>) dat echt gaat investeren in sociaal en ecologisch kapitaal (www.capitalscoalition.org), een positieve impact hierop waardeert, toegaat naar 'steward ownership' (<https://wearestewards.nl/>) en het financieren van een natuurpositieve economie. En mogelijk gemaakt door ons, omdat we stapsgewijs onze behoeften gaan vervullen door te eten, te werken, te wonen, te reizen en te leven op een manier die in harmonie is met de natuur en meer teruggeeft dan neemt.

6 Veerkracht door vooruit struikelen

Net als in de historische transitieën waar ik mee begon zie ik nu dus ook weer de contouren van een omslag waarin we het algemeen belang herdefiniëren, op een manier die maatschappelijke veranderingen richting kan geven. Tegelijk heb ik duidelijk gemaakt dat het aan alle kanten onzeker is hoe het komende decennium vorm gaat krijgen. Alle zorgen over uitputting van de natuur, onze omgang met antibiotica, het gesleep met dieren, het onbeperkt reizen en de enorme afhankelijkheid van economie en samenleving: het is wachten op nieuwe schokken. Niet voor niets hebben we het in transitieonderzoek over 'verwachte verrassingen'. Transitiedenken betekent: anticiperen op volgende verrassingen en deze gebruiken om vooruit te struikelen. Veel mensen en organisaties doen dat ook: ze herkennen in de pandemie hun moment om tot verandering in gedrag te komen, nieuwe investeringen te doen en de koers te verleggen. Maar ook heel veel organisaties missen het momentum: ze zijn erdoor overvallen, vooral gericht op herstel van controle, het afwachten tot de rust terugkomt of vooral op het eigen en individueel belang op de korte termijn. We missen, met andere woorden, op het niveau van de samenleving ondernemerschap en vooruitgangsgeloof. We missen veerkracht.

Veerkracht (resilience) is een mooi begrip uit de ecologie. Het begrip verwijst naar het in harmonie met de omgeving zijn. Naar het vermogen van (eco-)systemen om zich aan te

passen, zowel proactief als reactief. En naar diversiteit en openheid die samenhangen met zelforganiserend vermogen. Veerkracht biedt ook een kader om naar de grote maatschappelijke uitdagingen van onze tijd te kijken, onder meer dankzij het baanbrekende werk van het Zweedse Stockholm Resilience Centre (<https://www.stockholmresilience.org/>) dat de interactie tussen ecosystemen en de samenleving bestudeert. Vanuit hun perspectief van veerkracht kunnen we stellen dat onze samenleving weliswaar veerkrachtig is in de zin van het vermogen tot aanpassen en stabiel blijven, maar dat we het transformatieve vermogen om vooruit te struikelen in gewenste richting ontberen. Beleid, management en in het algemeen pogingen tot controle en ordening hebben geleid tot voorspelbaarheid, maar daarmee ook ons collectieve vermogen tot zelforganisatie, flexibiliteit, creativiteit en improvisatievermogen gesmoord. Dat herstellen vraagt dus iets heel anders van maatschappelijk leiders en organisaties, die zorg moeten dragen voor economische en sociale structuren die een positieve impact op mens en natuur hebben. Het vraagt investeren van tijd en geld in de alternatieven die zich aandienen en die eenieder op haar of zijn manier kan steunen. Het vraagt duidelijke inzet op wat gewenst is en afzet tegen wat niet houdbaar is. Het vraagt bovenal visie op de grote maatschappelijke ombouw na corona: een decennium van structurele transitie naar een natuurpositieve economie.

Er is nu de ruimte voor fundamentele veranderingen op allerlei niveaus: er is draagvlak, perspectief, urgentie en **42** belang. Maar dat vereist een benadering die gebruikmaakt

van de aanwezige systeemdynamiek en die helpt de moeilijke keuzes waar de politiek nu voor staat te vertalen naar een heldere agenda, gericht op een combinatie van drie deelstrategieën: ombouwen, opbouwen en afbouwen (zie onze uitwerking voor het Ministerie van IenW <https://drift.eur.nl/app/uploads/2020/10/Sturing-in-Transities-Een-raamwerk-voor-strategiebepaling.pdf>).

- **Ombouwen.** Allereerst is natuurlijk niet álles onvolhoudbaar en gaat het vaak over het aanpassen en ombouwen van die delen van economie, markt en overheid die we mee willen nemen en behouden voor de toekomst. Veel van de maatschappelijke structuren die ons welvaart en welzijn brengen zijn onmisbaar, maar kunnen wel degelijk duurzamer of socialer. Van de wijze waarop publieke middelen worden geïnd en uitgegeven tot de manier waarop toegang tot zorg, welzijn en onderwijs is geregeld. De eerder genoemde structurele en toenemende armoede in Nederland bij meer dan een miljoen mensen, de recente toeslagenaffaires en het rumoer over de bijstandsaanpak, maar ook de weer op de agenda staande aanpak van ‘probleemwijken’: het schreeuwt allemaal om aanpassing van sociale voorzieningen. Of denk aan onze infrastructuren (energie, water, data bijvoorbeeld) en hoe die beheerd worden: onmisbaar, maar we moeten door de veranderende samenleving wel noodzakelijkerwijs het beheer, toegang en gebruik anders organiseren. Veel van dit soort aanpassingen betreft

vooral verandering van bestaande regels, verschuiving van belastingen, betere handhaving of het aanpassen van organisatiemodellen.

- **Opbouwen.** Een tweede strategie is gericht op het institutionaliseren en normaliseren van de eerder beschreven 'gewenste alternatieve economie': duurzame energie, wonen, mobiliteit, voedsel, zorg en onderwijs, op een manier die goed is voor mens en milieu en waaraan ondernemerschap en economie dienend zijn. De lessen hiervoor zijn na jaren van experimenteren en leren helder, en plannen liggen kant en klaar op de plank. Vaak gaat het hier primair om politieke moed en doorzettingskracht om het alternatief gewoon en de regel te maken. Bij duurzame energie die nu doorbreekt zien we vooral de grotere bedrijven, publiek-private samenwerkingen en typische marktoplossingen: grootschalig, efficiënt, buiten het zicht (op Noordzee of velden). De bestaande regels, kaders en instrumenten (aanbestedingen, investeringskracht, netwerk, etc) zijn bepaald voor wie welke transitie kan realiseren, terwijl het vanuit de visie zou moeten gaan over het ondersteunen van coöperatieve vormen van voedsel, energie, zorg, wonen en lokale economie (circulair) maken. Om dat van hobby en pionieren naar mainstream te krijgen moeten de belastingen op gezond en circulair omlaag, moeten overheden als het ware de 'backoffice' gaan organiseren: het makkelijk maken en de logistiek,

administratie en financiering regelen. Maar het vraagt ook om nieuw denken, werken en organiseren vanuit markt en overheden: niet meer standaardisatie en iedereen gelijk, maar juist het stimuleren van diversiteit, het belonen van impact in plaats van consumptie, het garanderen van de principes van de rechtstaat en democratie, en dat ontwikkelingen aan de gewenste 'natuurpositieve' richting bijdragen, zonder de oplossing zelf voor te schrijven.

- **Afbouwen.** De derde strategie is gericht op het gecontroleerd en begeleid helpen uitfaseren van delen van de economie die ongezond, onduurzaam en onvolhoudbaar zijn. Ook hier moeten we de realiteit onder ogen zien; de mate waarin we niet duurzaam consumeren en produceren kan niet volgehouden worden en sommige beroepen en bedrijven kunnen dan ook beter gecontroleerd afgebouwd worden. Dat kan ook vaak simpeler dan gedacht, maar vereist wel overgangperiodes en nieuwe strategieën. In de wetenschappelijke literatuur is hier inmiddels veel aandacht voor (exnovatie en managed decline heet het dan): hoe kunnen overheden en industrieën anticiperen op dat uitfaseren en hoe kunnen we technische en economische slimme beslissingen maken? In het verleden is vaak genoeg gebleken dat overheden te lang doorinvesteren (bijvoorbeeld in de Nederlandse scheepsbouw) en van bedrijven kun je verwachten dat ze zo lang mogelijk winst willen halen uit gedane

investeringen. Maar ook dat als het vervolgens op is, er vaak geen geld is voor het opruimen of het overgaan naar een compleet ander model. Uitfaseerbeleid is dus zonder meer politiek en voor beleidsmakers lastig. Tegelijk zien we inmiddels door de realiteit afgedwongen voorbeelden. Eerder waren er al de kolencentrales maar recenter de nertsen: door gerechtelijke uitspraken of maatschappelijke druk afgedwongen. Sterker zou het zijn om ook echt proactief te gaan uitfaseren daar waar het sneller kan: fossiele mobiliteit, intensieve dierhouderij, gif in landbouw en sierteelt, beton in gebouwen, meer wegen aanleggen of bouwen in het groen. Al die onderwerpen zijn maatschappelijk controversieel, maar het is ondenkbaar dat we nog decennia op deze voet doorgaan.

Deze combinatiestrategie (sturingsmix) vereist niet alleen anders denken van overheden en beleidsmakers, maar in feite van ons allen. Ook op persoonlijk niveau kunnen we niet ontsnappen aan transities: ons leven en denken is mee gevormd door de economie die fossiel, lineair en onrechtvaardig is. Alle onderzoek naar moeizame gedragsverandering, ingesleten denkbeelden, machtige gevestigde belangen en inertie van structuren wijst erop hoe moeilijk en complex dit is. Anderzijds: zulke fundamentele verandering is ook niet uitzonderlijk en kan heel snel gaan, bewijst onderzoek naar historische transities én onze ervaringen in 2020. Maar de kleine stapjes die we allemaal maken en kunnen maken

46 zijn wel waar transitie begint: het nieuwe omarmen, aan-

passen wat anders kan en afbouwen waar we van af moeten. In al onze rollen: als burger, als gezinslid, als consument, als producent, als belegger, als buur, als bestuurder, als... Cruciaal is dat we inzien dat wat we zo lang normaal vonden, nu eigenlijk absurd is. Dat we de status-quo van economische groei als vanzelfsprekend belang niet meer accepteren en blijven bevestigen. En gaan voortbouwen op de vele alternatieven die al ontstaan zijn. Steeds meer mensen en organisaties die deze kant op denken en werken verschuiven al de norm; het wachten is op grootschalige verbinding tussen al die mensen die op allerlei plekken en in allerlei organisaties dit coöperatieve en transformatieve denken eigenlijk al delen. Zoals historisch de arbeidersbeweging de verzorgingsstaat afdwong, de marktidealisten en ondernemers de groeisamenleving lanceerden, zo kan nu die coöperatieve beweging een natuurpositieve toekomst helpen realiseren.

Dit gaat niet alleen leuk en mooi zijn. De negatieve impact van ons handelen is nu nog veelal voor ons verborgen, maar komt weer dichterbij huis. Veel van wat de afgelopen decennia is uitgeput of vernietigd komt niet zomaar terug. De effecten van klimaatverandering worden alleen maar sterker, anders dan in de jaren '70 is het nu te laat om dit tegen te gaan (al kunnen we zeker wel stoppen met het verder aanjagen daarvan). Leren omgaan met verlies en goed stoppen of afscheid nemen is dus ook een vaardigheid die we nodig zullen hebben (<https://www.bnr.nl/podcast/stop-de-podcast>). Deze realisatie hoeft ons zeker niet te beroven van hoop en wil om de verandering in te zetten. Sterker nog,

al doende krijgen we daar veel voor terug: veerkrachtige communities, herontdekken van waarde, en verbondenheid met de wereld om ons heen (mooie voorbeelden hiervan worden gegeven in de film *How to Let Go of the World and Love All The Things Climate Can't Change*, o.a. over de initiatieven die opbloeden na de orkaan Sandy in de VS). In deze context spelen dus afbraak en opbouw tegelijkertijd: dat vereist leiderschap en perspectief. We zien tijdens corona op kleine schaal waar we maatschappelijk voor staan op de lange termijn: de crisis en afbraak zorgen ook voor creativiteit en versnelling.

7 Herwaardering van 't Nut

Transities zijn fascinerende processen: ze gaan tergend traag en bijna ongemerkt, totdat ze er opeens zijn alsof het nooit anders was: je bent in transitie altijd te vroeg of te laat, nooit op tijd. Er is dus altijd urgentie én tijd. Er is altijd sprake van inertie én transformatie. Er is altijd perspectief én pessimisme. De kunst is vooral om met elkaar steeds weer te blijven ontsnappen aan onze eigen regimes, onze eigen aannames en routines te bevragen en op zoek te gaan naar nieuwe ontwikkelingen, inzichten en mogelijkheden. Om transities met elkaar aan te gaan en het momentum te grijpen is alertheid en snel, daadkrachtig handelen noodzakelijk. Juist in tijden van crisis kan de angst of het gevestigd belang leiden tot terugval. Het is aan ons allen om vertrouwen op te bouwen in onzekerheid. Ook de historische transitiepioniers wisten niet hoe de toekomst zou uitpakken. De stichters van 't Nut wisten niet dat we nu hier zouden staan. Maar door met frisse en onafhankelijke ogen los van de tijd het algemeen belang te zien en als streefdoel te benoemen, konden deze pioniers maatschappelijke dynamiek richting geven en de transities van hun tijd tot nut van 't algemeen belang laten bijdragen.

Om in hun geest te blijven eindig ik met een herwaardering van 't Nut in de tegenwoordige tijd en het vertalen van de missie om via kennisontwikkeling, onderwijs en culturele vorming aan het algemeen belang bij te dragen. Nu we het algemeen belang hebben geherdefinieerd in termen van een natuurpositieve toekomst, moeten we ook

deze missie herdefiniëren. Het huidige onderwijs, op alle niveaus, is evenzeer een erfenis van hoe we het algemeen belang voorheen opvatten als onze economie. Onderwijs is primair gericht op kennisoverdracht en kennisontwikkeling, binnen vakken en disciplines. We leiden jongeren op om mee te kunnen in de huidige samenleving en economie: om te reproduceren wat we weten en kunnen en hierin bij te kunnen dragen. Het achterliggende wereldbeeld is dat van maakbaarheid (de staat, wederopbouw en door kennis verbeteren) en marktbaarheid (innovatie, verbeteren en efficiency als mechanismen voor vooruitgang).

Mijn eigen instelling, de Erasmus Universiteit, is hier een duidelijk voorbeeld van. Binnen gevestigde disciplines als bedrijfskunde, economie en bestuurskunde wordt bestaande kennis onderwezen. Deze kennis is ontstaan door jarenlange verdieping en kennisopbouw binnen die disciplines, het bestuderen van de praktijk en het formuleren van verbeteringen. Met als resultaat sterke disciplines met interne kwaliteitsstandaarden en ook praktische relevantie. Zo baarde de EUR modern economisch (groei- en evenwichts-) denken, efficiënte bedrijfsvoering en winstmaximalisatie, en efficiënt bestuur en beleid via procesmanagement en 'SMART' new public management. Op zich ook benaderingen die veel bijdroegen aan het algemeen belang in het verleden, maar die nu steeds vaker schuren met het algemeen belang van de toekomst in werken. Terwijl we nog steeds studenten opleiden om in oude economie, winstmaximalisatie en risicomanagement te denken, vraagt de huidige tijd sociaal

ondernemerschap, omgaan met onzekerheden, ontwerpen en experimenterend werken en dwars door alle disciplines heen.

Binnen onze transitieacademie van DRIFT (<https://drift.eur.nl/nl/academy/>) ontwikkelen we al jaren een ander soort onderwijsfilosofie. We haken aan bij bredere ontwikkelingen in wetenschap en onderwijs wereldwijd, gericht op praktijkgericht leren, sociaal leren en ontwerpnd werken. De kerngedachte is dat het effectief met elkaar werken aan transities een ander soort denken en competenties vraagt. Het vraagt het vermogen om zelf en kritisch te denken, dynamiek van transities te begrijpen, zelfonderzoekend en ontwerpnd te kunnen werken, te experimenteren en te leren, en snel te schakelen tussen verschillende vormen van kennis. In de praktijk leidt dat tot een vorm van onderwijs waarin altijd theorie, praktijk en reflectie samenkomen. Die altijd gaat over de kennis die er al is en hoe die te interpreteren. Over zelf uitproberen, ervaren en verbeteren. En over het reflecteren op wat die ervaringen betekenen en hoe die naar andere plekken te vertalen.

Onderwijs voor de toekomst gaat dus steeds minder over het kunnen reproduceren van het verleden, maar over het vertalen van het verleden naar een nieuwe context. Om bijvoorbeeld vanuit de kennis over duurzaamheid, klimaat, biodiversiteit en ongelijkheid kritisch te zijn op ons collectief onvermogen daar grote veranderingen in te realiseren. Om van daaruit te herkennen waar alternatieven zijn en wat

hun (transformatieve) potentie is. En op basis daarvan zelf aan de slag te gaan en op ons eigen, bescheiden niveau, verschil te gaan maken. Dat vraagt van het onderwijs primair het aanleren van de benodigde competenties en vaardigheden voor transitie. En dat is ook juist wat er breder maatschappelijk ontbreekt: het collectief vermogen om los te denken van wat we hebben aangeleerd en wat er al is. Om te herkennen wat van waarde en te behouden is, en wat er onvolhoudbaar en te veranderen is. En om nieuwsgierig op zoek te gaan naar nieuwe inzichten, meningen en mogelijkheden.

In dit licht krijgt de oude missie van 't Nut nieuw leven: we hebben een collectieve opgave om in het belang van het algemeen de samenleving op te leiden voor de grote transitie die op ons afkomt. Door in te zetten op het stimuleren, ondersteunen en aanjagen van ontwikkelingen die bijdragen aan een nieuw algemeen belang: de natuurpositieve economie. Natuurlijk blijft ook hiervoor publieke discussie, algemene vorming en toegang tot onderwijs belangrijk. Maar tegelijkertijd gaat het wat mij betreft meer dan ooit ook over de verantwoordelijkheid die we collectief, als beter bedeelde, kunnen nemen in het mee helpen vormen van nieuwe economie en samenleving. Dat gaat over het inbrengen van kennis en kennis, maar vooral ook van ons vermogen. Zowel ons financieel vermogen als ons collectief vermogen om het verschil te maken: door lobby, opdrachten, beïnvloeding, samenwerking, aannamebeleid, investeringen, en wat dan ook.

Om het praktisch te maken denk ik bijvoorbeeld aan:

- Mee investeren in nieuwe vormen van onderwijs en opleiding die competentiegericht zijn, tot sociaal ondernemerschap opleiden en bijdragen aan kritisch, transformatief denken en werken. Op alle onderwijsniveaus experimenteren met meer transdisciplinair, toegepast en experimenteel onderwijs. Daar heeft men partners voor nodig, sponsors die het mogelijk maken dat iedereen kan deelnemen, instellingen waar studenten mee kunnen werken aan transitie en docenten uit de praktijk die ervaring willen inbrengen.
- Je geld steken in transitie en natuurpositieve impact. Niet door duurzaam te beleggen bij een reguliere bank, maar door geld echt te investeren in nieuwe economie, tegen lager rendement maar met hogere impact. Een fonds als iFund, (www.ifund.nl, investeerder in www.bluecity10.nl), waar ik voorzitter van mag zijn, doet dit systematisch: alleen in ondernemerschap dat zich richt op transitie. En er zijn steeds meer voorbeelden, zoals ASR, Triodos, maar ook grotere spelers als The British National Trust (<https://www.nationaltrust.org.uk/press-release/national-trust-announces-it-will-divest-from-all-fossil-fuel-companies>) en het Noorse staatspensioenfonds (<https://www.newscientist.com/article/2206472-norway-to-sell-off-fossil-fuel-stocks-worth-more-than-8-billion/>), dat in 2019 8 miljard dollar aan fossiele investeringen van de hand deed).

- In je organisatie of bedrijf eigen transitie in gang zetten door met vernieuwers je eigen regime te onderzoeken, op zoek te gaan naar nieuwe perspectieven en experimenteerruimte om anders denken en werken te organiseren. Voor veel bedrijven is dit vaak lastig: jezelf ter discussie stellen. Maar juist in deze tijden nodig: waar kun je loslaten en weggomen van onduurzaamheid? Waar zitten nieuwe verbindingen en mogelijkheden om natuurpositief te worden?
- In je dagelijks leven en je uitgaven diezelfde afwegingen te maken: geef ik mijn geld, tijd en energie aan de juiste zaken? Waar kan ik uitfaseren wat niet werkt voor gewenste transitie en waar kan ik dat juist meer doen? Dat gaat van het veranderen van hoe en wat je eet (minder dieren, meer lokaal), hoe je beweegt (meer fysiek, minder fossiel), hoe je woont (meer zelfstandig in energie, minder afhankelijk) tot hoe je investeert (alleen positieve impact) en participeert (actief deelnemen in coöperatie, debat, beleid).

Bovenstaande zijn aanzetten: uiteindelijk is het aan eenieder om haar of zijn eigen definitie van het algemeen belang via de dagelijkse praktijk tot leven te brengen. We hebben door de grote prestaties van het verleden met elkaar een samenleving weten te bouwen die rijk is aan geld, kennis en creativiteit. Maar het is ook een samenleving die worstelt met zichzelf: terwijl er een perspectief is op een gezonde, veerkrachtige en rechtvaardige economie blijven we stationair draaien

op een fossiele en lineaire economie – tot het bittere eind. De verbeeldingskracht, de investeringsbereidheid en het creatief handelingsvermogen moet dus omhoog. Onmiskenbaar heeft de pandemie bij heel veel mensen dit proces in werking gezet. Nu nog sluipenderwijs, maar als er richting en snelheid aan gegeven wordt leidend tot grote en gewenste transities.

Ik hoop dat ik een perspectief heb kunnen schetsen dat richting geeft. Dat grip geeft op de huidige dynamiek in historisch perspectief, op de betekenis van corona als versneller in al langer lopende transities. En hoe die transities ook al lang gaande zijn vanuit allerlei mensen en initiatieven die alternatieve oplossingen verkennen. Dat de richting die daaruit ontstaat er een is van een economie die goed is voor natuur en mens. Maar ook dat het op grote schaal realiseren van een transitie naar die natuurpositieve economie meer massa en steun vraagt. Van u, van ons, van overheid, onderwijs en bedrijfsleven. Aan de slag dus maar, zodat de transities die op ons afkomen tot nut van 't nieuwe algemeen belang zullen dienen.

Colofon

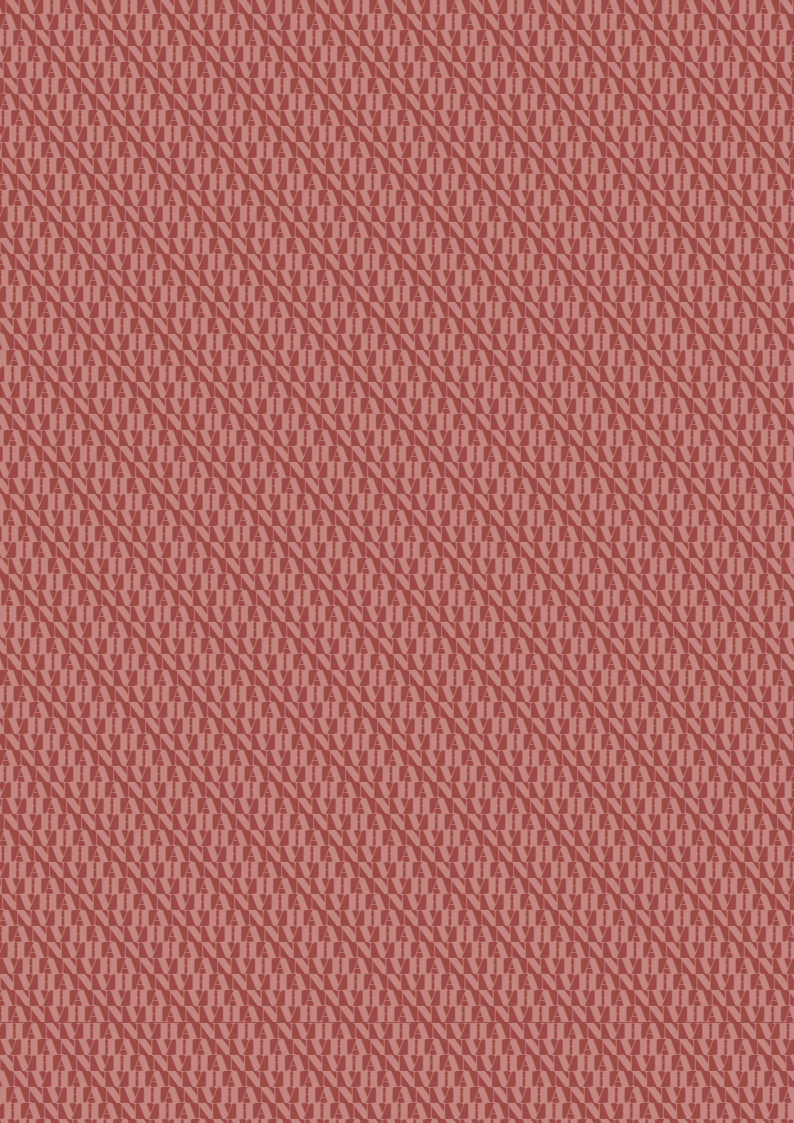
Deze publicatie is het 20ste deel in een reeks uitgegeven door het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Ontwerp en opmaak

Véro Crickx, Sirene Ontwerpers

Redactie

Deirdre Enthoven, Tekstbureau WWYS

Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Eind 1784 werd in de Republiek der Verenigde Nederlanden een circulaire verspreid die de ontvangers vroeg toe te treden tot een genootschap dat de 'verbetering van het burger- en schoolwezen' beoogde. De nog bestaande Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd toen geboren. Na Amsterdam en Bodegraven volgde de oprichting van het departement Rotterdam op 24 augustus 1785 in de Stads-Doelen. Het departement heeft talrijke initiatieven ondernomen op het terrein van onderwijs (scholen, Nutsacademie, Volksuniversiteit) en volksontwikkeling (leesbibliotheek, spaarbank), om enkele voorbeelden te geven. De instellingen zijn meestal een eigen leven gaan leiden, zodat het departement thans initiatieven steunt op het gebied van onderwijs en van volksontwikkeling.